

УДК 81'373; 001.4

С. Ұзақбайқызы

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: saltanat_uzakbai@mail.ru.

Көркем әдебиет және газет мәтіндеріндегі балағат лексикасы (аксиологиялық аспектіде)

Мақалада балағат лексикасы көркем әдебиет және газет мәтіндері негізінде талданады. Көркем шығармалардағы және газет мәтіндеріндегі балағат лексикасының ерекшеліктері туралы тұжырымдар айтылады. Балағат лексикасын зерттеудің маңыздылығы сөз етіледі. Мақалада көркем әдебиет және газет беттеріндегі балағат лексикаларын салыстыра келе, олардың өзіндік ерекшеліктері, балағат мәні айтылады. Көркем әдебиет және газет мәтіндерінен нақты дәлелдер көрсетіліп талданады және аксиологиялық аспектіде қарастырылады. Сот-лингвистикалық сараптамадағы балағат лексикасы туралы айтылып, ар-ождан, абырой және іскерлік беделге нұқсан келтіру жағдайлары сөз етіледі. Көркем әдебиеттегі балағаттардан мысалдар келтіріліп, олардың қолданылу сипаты, көркемдік мәні айтылады.

Түйін сөздер: балағат, сот-лингвистикалық сараптама, эмоционалды-экспрессивті лексика, баспасөз.

S. Uzakbaikyzy

Abuse vocabulary in imaginative literature and newspaper texts (in axiological aspect)

The article analyzes abuse vocabulary based in fiction and newspaper texts. The conclusions about peculiarities of abuse vocabulary in fiction and newspaper materials are made. The importance of abuse vocabulary research is discussed. Specific features and prominence of abuse vocabulary are revealed by comparing abuse vocabulary in literary and newspaper texts. Precise arguments from literary and newspaper texts are given and analyze from an axiological aspect. The situations of insulting the honor and reputation are investigated on the basis of judiciary-linguistic expertise. Alongside this, examples of abuse words of literary discourses are given, their usage and literary significance are revealed.

Keywords: abuse words, judiciary-linguistic expertise, emotinal-expressive vocabulary, mass media

С. Узақбайқызы

Бранная лексика в художественной литературе и газетных текстах (в аксиологическом аспекте)

В статье анализируется бранная лексика на основе художественной литературы и газетных текстов. Делаются выводы об особенностях бранной лексики в художественных произведениях и газетных материалах. Обсуждается важность исследования бранной лексики. В статье излагаются своеобразные особенности и значение бранной лексики посредством сравнения бранной лексики в художественной литературе и газетных материалах. Приведены и анализированы точные аргументы из художественной литературы и газетных материалов и рассмотрена в аксиологическом аспекте. Рассмотрены ситуации нанесения вреда на честь, достоинство и деловую репутацию на материале судебно-лингвистических экспертиз. Также приведены примеры из брани художественной литературы, изложены их употребляемость и художественное значение.

Ключевые слова: брань, судебно-лингвистическая экспертиза, эмоционально-экспрессивная лексика, пресса.

Балағат лексикасы – жалпы қазақ тілінің лексикасы негізін құрап эмоционалды-экспрессивті мағынада, біреуді балағаттап, дөрекі сөз сөйлеп жеке басына, ар-ождан абыройына нұқсан келтіруді және қорлауды көздейтін сөздік қор. Анайы, дөрекі мағынасы болса да балағат сөздердің тілімізде ауызекі сөйлеу тілінде қолданылуы қарқынды.

Балағат лексикасы көркем әдебиетте жиі кездеседі және қолданылу жағынан тым дөрекі балағаттар да бар. Көркем әдебиеттегі балағат

лексикасы кең, кейіпкер мінезін, олардың эмоционалды күйін көрсеткенде жиі қолданылса, газет мәтіндерінде олардың үлесі аз. Яғни бұл стильдік ерекшеліктеріне де байланысты. Десе де, бүгінде сөз бостандығын кең өріс алып отырған шақта, тым балағат, дөрекі сөздерді де газет беттерінен көруге болады. Немесе түгел контекст астарында қамтылған балағат сөздер де бар.

Көркем әдебиеттегі балағат сөздер ашық, еркін және олармен қоса қарғыс, одағай сөздері

жиі қолданылады. Тіпті балағат мәнді фразеологизмдерді де көруге болады. Балағат лексикасының тағы бір жиі қолданылатын көркем әдебиет жанры – сатира. Сатира әжуа мен кеке-сінді мақсат еткендіктен, сатиралық шығармаларда балағаттар көп қолданылады. Ш.Нұрғожина сөйлеу тіліндегі эмоционалды-экспрессивті лексиканы алты түрге жіктейді. Олар:

Жалпы қолданыстағы лексика;

Қарапайым сөздер;

Тұрмыстық лексика;

Әдепсіз, балағат сөздер;

Диалогтілер;

Варваризмдер;

Эмоционалды-экспрессивті лексиканың алты түріне де жеке-жеке тоқталған Ш.Нұрғожина алтауына да тілдік фактілер ұсынады және «халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздердің экспрессиясы күшті болып келеді. Сондықтан олар ешбір өзгеріссіз сол қалпында кейіпкерлер тілінде беріледі» [1, 60] деп, оған мысалдар келтіреді: Ана сорлы таздың жамандығы ғой. Әшейінде адамсып, шәңгірлеп сөйлер еді, енді қайда қалды екен? (Б.Майлин. Раушан-коммунист) немесе мынадай мысал, «Жалап-жұқтау» деген сөз бе екен, - дейді Қайрақбай кейіп, - «сіміріп жұтқаның деп неге айтпайсындар? (С.Мұқанов. Мөлдір махаббат). Немесе көркем әдебиет мәтіндерінен мысал келтірер болсақ:

Е-хе! Сен не оттап тұрсың?! Иттен туып, іннен шыққан хайуан! Өлексе... - деп Ваня кочегарды ыза буды. Ит ұрламаймын дейді, ей мына "баран", Лайбараннан садаға кет, сен сорлы! "Ұрламаймын" дейді, ит емес, адам ұрларсың аш жүрсең... Адам болып қалыпты, мынау! Сені адам қылған кім, а? Мен. Құдайыңды ұмытайын деген екенсің... Ұмытқанды көрсетермін әлі. Көрермін кө...ді, сілімтік!

Үй, енеңнің қара қасқасы!.. Тілің таңдайыңа жабысып қалды ма, жаңа ғана тақылдап, берместің білегіне жармасып, көрместің көзін шұқып ала жаздап түр едің ғой? [2, 111]

Жоғарыда көрсетілген барлық балағат лексикалары көркем мәтіннің мазмұнды етіп, көркемдігін айшықтай түседі.

Қорыта айтқанда көркем шығармаларда кездесетін дөрекі қарапайым сөздердің алатын орны қай жағынан болса да ерекше.

Ал енді газет мәтіндеріндегі балағат лексикасына келер болсақ, көркем әдебиет мәтіндеріне қарағанда олардың қолданысы және балағат мәні жағынан үлкен ерекшеліктер тән.

Бүгінгі күн бұқаралық ақпарат құралдарында, ашық баспасөзде тілдік құралдардың қолданылу ерекшеліктеріне, сипатына мәніне байланысты оқырмандардың я тыңдармандардың я белгілі бір субъектінің – жеке немесе заңды тұлғалардың қанағаттанбауы және қайшылықты пікірлері негізінде соттық және азаматтық істерде лингвистикалық сараптаманың, филологиялық танымның қажет етілуі кең өріс алу-да. Мұндай жағдайдың қалыптасуының басты себептерін сөз еркіндігінің өріс алуымен, соған орай сөйлеу, сөз қызметін, сондай-ақ тілдік құралдарды пайдалануды шектен шығушылық қоғам мүшелерінің арасында көптеген түсінбеушіліктердің, келіспеушіліктердің жол алуымен, кейде бұқаралық ақпарат қызметкерлерінің, журналисттердің тілді қолданудағы білім шалағайлығымен және ақиқаттығына толық көз жеткізілмеген деректерді басшылыққа алуларымен де, және баспасөзде көрінісі тапқан мағлұматты қабылдауда субъектілердің фондық білімдерінің сәйкес келмеуімен де түсіндіруге болады. Көп жағдайда БАҚ-да жарияланатын хабарларда жеке бастың мүддесі үшін өзгелерді балағаттау, ар-ождан, абырой, іскерлік беделіне нұқсан келтіру жағдайлары кездеседі. Әсіресе жоғарыда атап өткендей бүгінде сөз еркіндігінің кең өріс алуына байланысты газет беттерінде бір-бірін балағаттап, жеке пікір білдіру жағдайлары көптеп кездеседі. Әсіресе бүгінде ша рықтап тұрған интернет желілерінен айқын байқауға болады.

Балағат лексикасы адамның эмоционалдық күйін сипаттағанда, бағалауда жиі қолданылады. Тым дөрекі балағат сөздер көп жағдайда толық жазылмай, көп нүктелермен беріледі.

Кез келген мәтінді жеке бір тұлғаның анықталған мақсатты, ниетті көздей отырып, оны шешуде белгілі бір тілдік жүйеде қалыптасқан қоғамдық нормадағы тілдік бірліктерді өзіндік таныммен, талғаммен үйлестірілген шығармашылығының жемісі ретінде танысақ, баспасөз жарияланымдары да қоғам мүддесін көздей отырып, орын алған келенсіздіктерді сынау арқылы оқырманға ықпал ету ниетін мақсат етеді. Бұл орайда белгілі бір дерек, мәселе жайын түсіндіре келіп, журналистің өз пайымын, көзқарасын білдіріп, талдау жасауы оның кәсіби міндеті ретінде заңмен қорғалады. Журналисттің қандай да бір оқиға туралы хабарламасы және онымен қатысты өзіндік субъективтілік оң я теріс көзқарасы, яғни бағасы тура я жанама түрде білдірілуі мүмкін. Ықпал ету күшіне жеке-

леген сөйленістермен бірге, тұтас мәтін де ие болады.

Баспасөз жарияланымдарының қоғам мүддесін қорғау мақсатындағы, бастысы қоғамды тәрбиелеуші, сауықтырушы және бағыт беруші жүйе ретіндегі қызметінен жаңылмауына байланысты мәселелер көпшілік назарында келеді. Мұнда баспасөздің қоғам өміріндегі келеңсіздіктерді, жеке және заңды тұлғалардың қоғам нормаларына жат, заңға қайшы әрекеттерін қалың оқырманға жария етіп, сынға алуы қоғам тарапынан қолдау таба отырып, оның әдеби тіл нормалары, тіл мәдениеті, тілдік этикет қағидалары үрдісінен шығуы талап етіледі. Яғни баспасөз материалдарында талапкер шегінде рәсімделсе, ол мүлде қорлау, тіл тигізу деп қабылданылмайды.

Ашық баспасөз материалдар негізінде туған тілдік дау-жанжалдардың сипаты жағынан әр түрлі екені анықталуда және олардың көпшілігін балағат лексикасы құрап адамның ар-ождан, абыройы, іскерлік беделіне нұқсан келтіру жағдайларымен бүгінде соттық және азаматтық істер көп қозғалуда. Бұл туралы сотлингвистикалық сараптама мәселелері: оқу құралында төмендегідей мысалдар келтіріледі: 1) ашық баспасөз материалында белгілі бір жеке немесе заңды тұлғаға қатысты мағлұматты жеткізуде қолданылған тілдік құралдардың сол тұлғаның ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделіне кір келтіру жағдайларына байланысты тілдік дау-жанжалдар; 2. Ономастикалық атаулардың БАҚ-ында қолданылу жайларына, тілдік бірліктердің фирмалық атау, тауарлық белгі ретіндегі қызметіне байланысты тілдік дау-жанжалдар; 3) ұлттық араздықты қоздыру мүмкін деректердің БАҚ-ында орын алуаны байланысты. [3, 77]

Бүгінде ашық баспасөз мәтіндері жалпы публицистикалық стиль заңдылығына бағына отырып кейбір жағдайларда оның шегінен шығып кететін жағдайлар да бар. Көп жағдайда мұндай балағат мәнді сөздердің баспасөз беттерінде жариялануы автордың жарияланымның көркемдік сипатын арттыру, оқырмандарды қызықтыру немесе балағат лексикасын пайдалана отырып өзіндік тұжырымын, көзқарасын білдіру немесе материалды дайындау кезіндегі автордың өзіндік жай-күйі мен оған материалдың қаншалықты қатысты болуына да байланысты.

Газет мәтіндері бойынша балағат мәнді сөздер:

«Содан бері *«шайтанның»* еркелігін мен түгілі, шенеунік қожайынымның өзі аттай көтереді.

Менің түсінбейтінім, министр-қожайынымның 365 күнінің тең жартысы Алматыда, тоқалының қасында өтеді, сонда оның жұмысын кім істейді?

– Еркектің емес, әйелдің көлігін жүргізу қиын шығар, ә?» [4, 5]

«*Көкек ана*», «*тасбауыр әке*», тумысынан тірі жетім атанған «*бейбақ сәби*» мәселесі бүгінгі біздің қоғамның сыздаған бір жарасы. БАҚ осы мәселені жиі-жиі көтеріп, талқыға салған сайын, сол жара жазылмақ түгіл, асқынып барады». [5, 4]

Осы азғана километрлер маған объективті ақпарат алуға айтарлықтай кедергі болып тұрғанда, ел ішінде тек қана сыбыс кезіп жүргенде, мыңдаған километрлердегі әлемдегі ақпараттық агенттіктер мен жүздеген шақырымдағы отандық *қиқу-сиқулар* мәліметіне тіпті сенгім келіп тұрғаны шамалы» [5, 7]

««Сыныққа сылтау» дедім тақырыбымда. Иә, кешегі жағдайды *бүлікшілер* бастап бергені рас» [4, 5]

«Халық майданы деген дардай атын естіп қатты қуанып қалған едік, бір өзгеріс болар ма деп, сөйтсе бұл қозғалыс та *сайқал саясаткерлердің* сайқал саясаттарының бірі екен десеңші». [6, 4]

«*Ашқарақтар аяқ тартар емес*. Қоғамда жең ұшынан жалғасқан сыбайлас жемқорлықтың басым бөлігін қолында билігі бар лауазымды адамдардың жасайтынын құқық қорғау органдары әркез дәлелдеп-ақ келеді. Ондайлар оңтайлы сәттер туындай қалса барын салып, миллиондарды ашқарақтана, қомағайлана асап мемлекетті зиянға, өзін түрмеге отырғызып жатады. Үлкен өкінішке қарай, кейбір жоғары лауазымды шенеуніктер үшін қолда билік болған соң мемлекеттік мүдде мен ар-ұят сияқты адами қасиеттер жәй ғана екінші деңгейдегі ұғым болып қала беретіндей көрінеді. Бірқатар әлеуетті орталық органдардағы бастықсымақтардың «*қой терісін жамылған*» бөрі екенін ұрлығымен қолға түскенде барып бір-ақ біліп жүрміз. Лауазымын пайдаланып, мемлекет қаражатын қарбытып асап қалуға бейім тұратын әккі алаяқтар еліміздің Қарулы Күштері саласында да жоқ емес көрінеді.

Ал ондай арнайы маман емес адам медициналық техникаларды қалай сапалы қабылдап алсын? [6, 4]

«*Кешегі күшік ит болып, өзімді қапты!*» *Мысық тілеу* миссионерлерден сақтаныңыз! Кейбір *келімсек* секталардың бағдарламасынан адам шошырлық. Олардың бағдарламасы

бойынша Орта Азия мен Қазақстан халқын жаппай шоқындыруды 2010 жылы толық аяқтамақ екен [6, 4]

«Қайда барсаң алдыңнан Борат шығады. Сол бір *сайқымазақ*. Күллі әлемге қазақ атын жамылып, абыройымызды айрандай төккен *жалмауыз*. «Атаңа нәлет» борат немесе өзге жұрттар мазақтауын қашан қояды?» [6, 6]

«Ливияның басшысы Муаммар Каддафи осындай мәлімдеме жасап, елді жаппай көтеріліске шығуға шақырды. Каддафидің даусы жазылған бейнетаспа мемлекеттік телеарналар мен радиолардан берілді. Онда Каддафи былай дейді: “Ливияның халқы! Ояныңдар! Қаруларыңды алыңдар да, *сатқындар* мен НАТО-дан елді тазартыңдар!” [7, 4]

«Мәсімов жүр мұртын майлап мұнаймен». «Әлде мен жындымын не болмаса Сайлау Орталығының басшысы *жынды*». [7, 5] Жоғарыда көрсетілген балағат сөздер өзіндік қолданысы жағынан балағат мәнді реңкі әртүрлі. Десек те газет мәтіндерінен алынған бұл мысалдарда тура балағат мән бар және балағат мәні жанама болған балағат сөздер бар. Бұлар жеке тұлғаның немесе белгілі бір әлеуметтік топтың ар-ождан, абыройы, азаматтық беделіне, іскерлік беделіне нұқсан келтіреді.

Ойымызды қорытындылай келе көркем шығармалардағы балағаттар ерекшелігін атап өтсек:

- көптеп қолданылады;
- шығарманың көркемдейді;
- кейіпкердің психологиялық күйін, эмоциясын білдіруде жиі қолданылады;
- Көп жағдайда қаратпа, одағай, қарғыс сөздермен тіркесіп келеді;
- шығарманың шиеленісу сәттерінде көптеп байқалады;
- кейде кекесін, әжуа мәнінде де келеді;
- сатиралық шығармаларда көптеп кездеседі;
- мақал, фразеологизм түрінде жиі кездеседі.

Газет мәтіндеріндегі балағаттар ерекшелігі:

Әдебиеттер

- 1 Нұрғожина Ш.И. Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка. Дисс. на соискание уч. степ. канд. филол. наук. – Алматы, 1989. – С. 145.
- 2 Б.Майлин. Таңдамалы повестер және әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1977. – 544 б.
- 3 Таусоғарова А.Қ. Сот-лингвистикалық сараптама мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 103 б.
- 4 Жас қазақ. – 2012. – 8 Мамыр. – №4. – №5.
- 5 Жас қазақ. – 2011. – 14 наурыз. – №10.
- 6 Дат. Общественная позиция. – 2012. – 25 сәуір. – №18.
- 7 Жас Алаш. – 2011. – 16 тамыз. – №65 (15627).

– көркем әдебиет мәтіндеріне қарағанда қолданыс жиілігі төмен;

– көп жағдайда бейресми мәлімдемелерде, сұхбат, пікір білдірулерде, газет беттеріндегі көркем шығармаларда қолданылады;

– көп жағдайда нақты адресаты аталмай, жасырын көпшілікке қаратыла айтылады,

– кекесін, әжуа мағынасында;

– адресаттың кемшіліктерін атап өтуде, салыстыруда ;

– саяси тұлғаларға айтылатын қалыптасқан балағаттарда;

– балағат сөздердің көпшілікке бағытталуында;

– саяси қарым-қатынаста қалыптасқан балағат, дөрекі мәндегі метафоралар, фразеологизмдер, бағалауыштық категориялар;

– балағат мәнін жұмсарту мағынасындағы сөздерде;

– оқырман назарын аудару мақсатындағы газет айдарларындағы балағаттар.

Қазақ тілі лексикасында балағат сөздерді зерттеу аса қажет-ақ. Өйткені қазақ тілінде олардың мазмұндық ерекшеліктері, адамды сипаттаудағы аксиологиялық шекаралары нақты ажыратылмаған. Қазақ тілінде көптеген балағат сөздері бар, тіпті жыл өткен сайын тілімізге қаншама жаргон, өзге тілден кірме балағат сөздер еніп жатыр.

Балағат сөздерді зерттеп, олардың балағат мәнінің шекараларын ажырату – бүгінде сот-лингвистикалық сараптама жасағанда керек-ақ. Заң мен тіл білімі ғылымдарының тоғысындағы жаңа бағыттардың бірі болып табылатын лингвокриминалистика немесе юрислингвистикада даулы мәтіндерге сараптама жасауда балағаттардың мазмұны мен сөйлеу актісіндегі адамның ниетін білдіруі осының барлығын зерттеу жаңа бағыт үшін қажет-ақ. Өйткені даулы мәтіндердің басты зерттеу нысаны – осы балағат, дөрекі сөздер болып табылады. Соның негізінде қорлау, жаза, адамның ар-ождан абыройына нұқсан келтіру секілді істер қарастырылады.

8 Сүлейменова Э. Д., Шәймерденова Н. Ж., Смағұлова Ж. С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 б.

References

- 1 Нұғғоғзина Ш.И. Emotsional'no-ekspressivnaya leksika kazahskogo razgovornogo yazyka. Diss. na soiskanie uch. step. kand. filol. nauk. – Almaty, 1989. – S. 145.
- 2 В.Майлин. Таңдамалы повестер және әңгімелер. Almaty: Zhazushy, 1977. – 544 б.
- 3 Тәусоғарова А.Қ. Sot-lingvistikalық сағартыма мәселелері: оқи құралы. Almaty: Қазақ университети, 2006. – 103 б.
- 4 Zhas қазақ. – 2012. – 8 мамыр. – №4. – №5.
- 5 Zhas қазақ. – 2011. – 14 наурыз. – №10.
- 6 Dat. Obschestvennaya pozitsiya. – 2012. – 25 сәуір. – №18.
- 7 Zhas Alash. – 2011. – 16 тамыз. – №65 (15627).
- 8 Сүлейменова Э. Д., Шәймерденова Н. Ж., Смағұлова Ж. С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Slovar' sotsiolingvisticheskikh terminov. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 б.